

РИБАЛЬСЬКА ГОСПОДАРСЬКА КУЛЬТУРА УКРАЇНСЬКО-БІЛОРУСЬКОГО ПОРУБІЖЖЯ: ЗА МАТЕРІАЛАМИ РАТНІВСЬКОГО РАЙОНУ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Сергій Сіренко

УДК 639.2.081(477.82):001.891.7

У статті висвітлено рибальську господарську культуру Ратнівського району Волинської області. Здійснено спробу виявити ознаки її подібності та відмінності на українсько-білоруському порубіжжі.

Ключові слова: рибальство, Ратнівський район, знаряддя та способи лову.

The article highlights the fishing economic culture in the Ratne District (Volyn Region). The author makes advances to detect the signs of its similarities and dissimilarities on a Ukrainian-Byelorussian frontier.

Keywords: fishing, Ratne District, fishing gear, fishing methods.

Серед актуальних проблем сучасних досліджень неабиякий інтерес викликає вивчення особливостей рибальства порубіжних територій.

Мета пропонованої статті: 1) охарактеризувати рибальські знаряддя та способи лову Ратнівського району Волинської області; 2) виявити спільні та відмінні снасті, розповсюджені на території українсько-білоруського пограниччя.

Джерельною базою статті є архівні матеріали Музею етнографії Волині та Полісся при Східноєвропейському національному університеті імені Лесі Українки, які складаються з двох частин. Перша — це наративи, записані у 1990-х роках студентами Волинського університету, а друга — відомості, зафіксована автором цієї статті у 2011 році. Збирання матеріалів здійснювалося методом спостереження та інтерв'ю за спеціально розробленою програмою-запитальником. Опитуванню підлягали переважно чоловіки (1923—1970 років народження), які пам'ятають «як колись було», що дало можливість відновити і деякою мірою реконструювати реалії та факти, що вийшли з ужитку. Оскільки здатність у носіїв до самостійного створення таких реконструкцій різна, то їхні відомості відрізняються інформаційною насиченістю. Наукова новизна статті полягає у введенні до наукового обігу нових польових

етнографічних даних та спробі з'ясувати паралелі з білоруським матеріалом.

При розгляді знарядь та способів лову ми спиратимемося на власну класифікацію, яка представлена науковій громадськості в часопису «Народна творчість та етнографія» [1, с. 110, 114—115], основним критерієм якої є принцип використання/невикористання рибальських знарядь. Вони поділяються на пастки (нерухомі (ставні), рухомі), гачкові (наживні та ненаживні (самолови)), ударні, колючі та допоміжні. Ловити без рибальських пристосувань можна також за допомогою рук, отрути та різноманітних (переважно господарських, непристосованих для лову) предметів.

Пастки — це рибальські пристосування, будова яких позбавляє рибу можливості, потрапивши всередину, вивільнитися з неї. Нами було виявлено кілька видів пасток: волок, жак, клонья, кош, мирожа, накривачка *

Волок (волочок, бредень) — рухома пастка з двох сіткових полотен (крила), між якими кріпиться сітковий куль (пут, пуц) з вантажем. У верхній частині крил розміщують поплавки, а в нижній — тягарці. Поплавки виготовляють з пінопласту, а грузила в кінці минулого століття нарізали з металевих труб, а в 2000-х роках почали виливати [2, арк. 15].

* Види знарядь подано за абеткою.

Це знаряддя призначене для ловлі вблід двома рибалками.

Жак (ятір) — закрита зверху конусоподібна ставна пастка з лозовими кільцями, обтягнутими тенетом (тобто сітковим полотном). На досліджуваній території використовують двокульний жак, у якого два кулі з'єднані між собою крилом (перепонкою). Довжина крила 3 м, а куля — до 1 м. Кожен куль має по два вхідних отвори («серця»). Ловлять жаком улітку, розташовуючи його у верхніх шарах водної поверхні. У с. Датинь практикували використання як приманки хліба, натертого часником [3, арк. 5]. Існують поодинокі приклади інших назв цього предмета. Лише один рибалка із с. Залисиця зазначив, що таку пастку ще називають «ятером» [4, арк. 5].

Кловня — це рухома пастка у формі трикутної призми. Складається з каркаса та сітки, якою обтягують дві грані. Ловлять нею вблід двоє рибалок. Інколи «кловнею» іменують «сани» (див. нижче), а в с. Підгір'я — невелику сітку, у якій по боках кріпляться дві палки.

Кош (верша, кошик) — це виготовлена з лози нерухома конусоподібна пастка, закрита зверху. Через вхідну лійкоподібну частину, яка називається «серце», риба потрапляла всередину знаряддя. На Ратнівщині коші були двох видів: з отвором для легкого виймання риби і без нього. Отвір робили навпроти вхідної частини. Його закривали дерев'яною пробкою (чоп). Цей тип знаряддя застосовували в селах Підгір'я та Межисить. Безотворні коші протягом ХХ ст. зазнали значної зміни. У них до Другої світової війни «серце» виготовляли з лози, а після війни — із сіткового полотна. У с. Окачове сіткове «серце» кріпилося спеціальними гачками, які при вийманні риби знімали [5, арк. 11]. Кошем ловили взимку, вставляючи в перегородки (ізи) або в ополонки («на духи»). Зауважимо, що лише в с. Залисиця ловлю щуки кошем практикували навесні [6, арк. 2]. Цим знаряддям перестали ловити в 1960-х роках, тому що воно було витіснене неретом та сіткою. У се-

лах Самара і Межисить кіш іменували «вершею» [6, арк. 6; 7, арк. 4], тобто вживали загальноукраїнський термін.

Мирожа — закрита зверху ставна пастка з лозовим каркасом, обтягнутим сіткою. Мирожа дуже подібна до жаку, але її кулі мають форму розрізаного по основі конуса. Застосовують таке знаряддя лише в с. Самари, що вказує на запозичення з Білорусії, тому що в Україні такої снасті не існувало.

Накривачка — це рухома пастка, яка має форму зрізаного конуса, до якого прикріплено держак. З кінця ХХ ст. це знаряддя почали робити з підсобного матеріалу, зокрема зі старих відер, у яких вибивали дно і до яких прикріплювали дерев'яний держак. Ловлять накривачкою навесні та влітку на мілководді. Рибалка вночі з ліхтариком світить на рибу і накриває її накривачкою, після чого виймає улов [6, арк. 7].

Невід — це волок великих розмірів, у якого куль називали «матнею». Довжина крил сягала 65–70 м [4, арк. 3]. У регіоні дослідження ним ловили в озерах — улітку витягуючи на човни, а взимку тягнучи під льодом до ополонки.

Нерет* — це рухома закрита зверху пастка, у якій конусоподібний каркас (дерев'яний або металевий) обтягнутий тенетом. Існує два види нерету: конусоподібний, поширеніший, та циліндричний. Перший походить від коша. Конусоподібний нерет виник у 1960–1970-х роках, тому в регіоні дослідження його іменують «кошем», що є особливістю Ратнівщини, адже на більшій території Полісся його переважно називають «неретом». Цією пасткою ловлять, як і кошем, узимку. Циліндричним неретом користуються влітку і називають його «жак» або «ятір».

«Павук» — це рухома пастка у вигляді квадратної сітки, прикріпленої до двох перехресних дуг, до яких прилаштовано держак. Її періодично опускають у воду і піднімають. Це знаряддя використовують на каналах.

* Автор застосовує назву «нерет» саме для цього виду пасток.

Сак (бродячок, тулуб) — це рухома пастка у вигляді конусної сітки. Вхідний отвір знаряддя має форму півкола або прямокутника. До його вхідної частини кріпиться ручка. Довжина пастки сягає півтора метри. Ловлять саком шляхом зачерпування або загання риби. Іншим методом лову є парний: один з рибалок тримає пастку, а інший за допомогою бовта (див. нижче) заганає рибу. Термін «бродячок» використовують лише в с. Самари, а «тулуб» — у с. Поступель.

«Сани» (кловня) — це рухома пастка, у якій нижня частина сітки прикріплена до двох полозів. У місці з'єднання останніх кріпиться дерев'яна палиця. Довжина пастки — два-три метри. «Саньми» ловлять у заростях. Конструкція цього засобу передбачає ловлю, яку здійснюють трое рибалок: один притискає пастку палицею до дна водойми, а двоє, що стоять попереду, тягнуть її за полози.

Сітка — це ставна пастка. На Ратнівщині використовують одностінну (ставка) та тристінну (путанка). Раніше сітку, яку ставили в річках від берега до берега, іменували «переметом» [8, арк. 12]. Ставка і путанка мають різні розміри вічок: 20, 30, 40 та 50 мм [9, арк. 3]. На верхню частину сітки за мотузку чіпляють поплавки, а на нижню — грузила, які виготовляють з різних металів. Загальна маса тягарців повинна бути в півтора рази більшою за масу поплавків [8, арк. 6]. До 90-х років ХХ ст. полотно для сіток плели самі рибалки, а пізніше почали купувати.

«Телевізор» (екран) — це ставна сітка завдовжки до 2–3 м, яка ставиться на палицях. Вона не має поплавків та грузил.

Гачкові — це знаряддя, у будові яких є один або декілька гачків. Вони діляться на дві підгрупи: наживні і ненаживні (самолови). До першої зараховують снасті, на які підвішують приманку, і риба, намагаючись її з'їсти, чіпляється за гачок. У свою чергу вони поділяються на вудки та невудки. До підгрупи самолови належать знаряддя, які зачіпляють рибу під час проходження повз снасті. У регіоні дослідження ми зафіксували

лише наживні знаряддя: дорожка, жерлиця, мормишка, перемет, пінопласт, поплавкова вудочка, резинка та спінінг.

Дорожка — наживна гачкова снасть для ловлі хижої риби. Вона складається з волосіні, котушки та блешні (штучної приманки). Дорожкою ловили із човна. Рибалка веслував, тягнучи блешню. Щоб дізнатися про клювання, волосінь намотували на вухо. Щоб уберегти снасть від висмикування, її намотували на ногу [9, арк. 8]. Сьогодні цим знаряддям не ловлять.

Жерлиця (щупанівка) — це наживна гачкова снасть, якою ловлять хижу рибу. Жерлиця складається з основи, жилки, повідка, потрійного гачка, котушки та інколи з прапорця. У с. Самари зимовою жерлицею ловлять, починаючи з 1970-х років, а в с. Межисить — з 1980-х років.

Мормишка — різновид наживної вудочки, яка складається з короткого вудлища, волосіні та мормишки (гачок, упаяний у грузило). Сигналізатором кльову є кивок, прикріплений на кінці вудлища. Завдяки йому штучна приманка «грає», тому що саме він передає рухи руки рибалки на волосінь. Нам вдалося зафіксувати лише одну згадку про зимову мормишку, що засвідчує про незначне використання цього знаряддя.

Перемет — довга мотузка, перпендикулярно до якої кріпилися гачки. На гачки чіпляли різну наживку. У район дослідження перемет завезли білоруські рибалки. Сьогодні цією снастю не ловлять.

Пінопласт — це вид кружка. Він складається з плавучої основи (пінопласту), волосіні, тягарця, повідка та «тройника», на який чіпляється живець. Сьогодні в с. Підгір'я таке знаряддя використовує лише один рибалка.

Поплавкова вудочка (удка, удочка) складається з вудлища, волосіні, поплавка, грузила і гачка. До 2000-х років вудлище виготовляли самі рибалки з горішника, берези. Палицю зрізали завдовжки 2,5–4 м в будь-яку пору року. У с. Самари вудлище вирівнювали. Поплавки робили з кори, а волосінь та гачки у другій по-

ловині ХХ ст. завжди купували. Сьогодні так само купують вудлища та поплавки промислового виробництва.

Резинка — різновид донної вудочки, виготовленої з жилки, на яку чіпляють 6—8 гачків. Один кінець жилки прив'язують до палиці (її встромляють у ґрунт або закріплюють на човні), а другий чіпляють до резинки (штучної хімічної волосіні, яка може розтягуватися) з тягарцем. Резинка була розповсюджена в с. Самари, а в досліджуваних селах нею ловили лише в озерах.

Спінінг — це наживне гачкове знаряддя, призначене для лову хижої риби. Воно складається з вудлища, котушки, волосіні, повідка та штучної приманки (переважно блешні). Спінінгом почали ловити в 70-х роках ХХ ст.

Нами було зафіксовано також **ударні** снасті, якими глушать рибу. До них належать електровудка та шлега.

Електровудка — це сучасне браконьєрське знаряддя, яке складається з трансформатора, акумулятора та підсаки. Масового розповсюдження набула у ХХІ ст. Майже усі з опитаних рибалок відзначали шкідливість цього знаряддя, оскільки воно знищує велику кількість риби. Дослідження засвідчують, що, як правило, електровудки на р. Прип'ять застосовують немісцеві рибалки.

Шлега (глушак) — дерев'яна тичка з дуба чи берези, яка має товстий кінець. Її використовують під час зимової ловлі, щоб глушити рибу, б'ючи по першому льоду. Оглушену рибу виймають через ополонку.

Під час експедиції було виявлено лише одне знаряддя, яке належить до **колючих** — ости.

Ости — знаряддя у вигляді вил з 3—8 зубцями. Кованих ост у селах уже немає, проте зберігаються снасті, виготовлені методом зварювання металевих деталей. Остами ловили навесні під час нересту карася та щуки. Така ловля відбувалася вночі і була колективною. Один рибалка ніс каган, а інші йшли й били рибу. Цей спосіб на Поліссі називається ловля «на посвет», але в досліджуваній місцевості цей термін не відомий.

Допоміжні снасті — це пристрої, знаряддя, споруди, механізми, які відіграють допоміжну роль під час ловлі: підготовка місця лову, зберігання риби, виготовлення снастей тощо. У регіоні дослідження застосовують/застосовували барабан, бовт, іглицю, із, каган, кіш, садок, сак, сушило, хохлю та чайку.

Барабан — пристрій для намотування мотузок, який встановлюють на човен. Його застосовують для витягування невода з водойми.

Бовт — пристрій для загання риби в пастки. Складається з держака та шумоутворювача, який роблять з металевого конуса.

Іглиця (глиця) — прилад для в'язання сіткового полотна. Вона має форму пластинки, у якій в нижній частині є заглибина, а верхня частина гостра і містить проріз із язичком.

Із (загата) — це перегородка, у яку вставляли кош або нерет. Загату виготовляли з колод та лози. Ізи мали висоту півтора метри. Інколи зверху на перегородку клали дошки, по яких рибалка ходив виймати пастку.

Каган — пристрій для освітлення водойми. Складається з дерев'яного держака та металеві мисочки, куди клали лучину, яку підпалювали. Застосовували при ловлі остами.

Кіш — пристрій для зберігання виловленої риби під час рибалки. Його плели з лози у вигляді овального м'яча, а посередині розміщували дверцята. Використовували до Другої світової війни.

Садок — це пристрій для зберігання виловленої риби. Каркас виготовляють із дерева, металу, який обтягують тенетом. Садок має різні форми та розміри. Також використовують куповані сіткові садки на металевих обручах.

Сак (підсака) застосовують як допоміжний пристрій під час ловлі поплавковою вудкою чи спінінгом.

Сушило — допоміжний пристрій для протягування хохлі під льодом при ловлі сітками чи неводом. Сушило складається з дерев'яного держака, до якого кріпиться металевий гак.

Хохля — це палиця, до одного кінця якої прив'язана довга мотузка із сіткою або кри-

лом невода. Використовують під час ловлі під льодом.

Чайка (крипа) — це човен, який роблять із дощечок. Назва «крипа» поширена в с. Датинь [10].

У регіоні дослідження існує й ловля без риболовних знарядь. Найпростішим таким способом є **ловля руками**. Коли влітку знижується рівень води і утворюються невеличкі озера, то в них залишається риба. У таких місцях воду каламутять, риба без кисню виринає на поверхню, де її збирають руками. Цей метод застосовували під час риболовлі на р. Прип'ять та її притоках. У другій половині ХХ ст. такий спосіб лову був випадковим, а не постійним. Ним користуються переважно діти. Також руками виймали карасиків з печер. У с. Самари на болоті, що пересохло, з нір руками витягували в'юнів або, закривши отвір (перекриваючи доступ кисню), чекали, поки риба сама з'явиться з нори.

Узимку руками ловили рідко. Під час задухи риба підходить до ополонки, звідкіля її просто виймають. Рибалка Мельник (1930 р. н.) розповідає: «Був такий випадок, коли один чоловік з товаришем пішов на річку, пробив ополонку всунув руку у воду, йому вчепилася щука 8-кілограмова. Він не міг витягнути спочатку своєї руки, бо щука міцно вчепилася. Лише після того як товариші прорубали більший отвір, вдалося витягнути свій улов» [10, арк. 6].

На Ратнівщині практикували ловлю раків ногами. Ця тварина заривається у піщане дно озера, а діти ногою викидають її на берег.

У Ратнівському районі рідко ловили за допомогою отрути. Для цього використовували борну кислоту, яку додавали до хліба і кидали на воду. Риба, з'ївши таку приманку, через декілька хвилин спливала. Цим методом користувалися в 50—60-х роках ХХ ст. У цей час в каналі біля с. Межисить намагалися ловити за допомогою дизельного пального, яке виливали з каністри у воду, від чого риба спливала [8, арк. 20].

Практика ловити різними **підсобними предметами** не була масовою. У 1980-х роках, коли біля с. Залищиця чистили канал, зриваючи пеньки, рибу почали глушити динамітом.

Влітку діти практикували глушіння риби на мілководді звичайною палицею. Воду замулювали, карась випливав дихати, а по ньому били палицею.

Існувала практика ловити за допомогою мотузки. Однак відомості про цей спосіб лову нині відсутні, що свідчить про його зникнення.

Наявність такої кількості знарядь та способів ловлі в регіоні зумовлена сприятливими умовами: значна кількість річок, озер, які сполучені між собою каналами. Усе це приваблює не лише місцевих рибалок, але й рибалок з інших населених пунктів України та Білорусії. Приміром, львів'яни полюбляють рибалити на озері Волянському [11]. Білоруські рибалки на Ратнівщині надають перевагу ловлі жерлицею, «телевізором» та переметом.

Ратнівщина має багато спільних з Білорусією снастей: невід, сітка, волок, «сани», нерет, жак, мирожа, сак, кломя, «павук», перемет, дорожка, поплавкова вудка, спінінг, мормишка, бовт, із, іглиця. Більшість з них мають подібні з білоруськими назви. Винятком є «сани» і кіш. Перші в північних сусідів іменуються «кригою», а другі — «нератом» [12, с. 56, 64].

Отже, із середини ХХ — на початку ХХІ ст. на території Ратнівщини використовують різноманітні пристосування для ловлі риби: давні (волочка, ост) і нові знаряддя (нерет, спінінг, електровудка). По-друге, нерет почали використовувати значно пізніше, ніж в інших частинах Полісся. Цьому сприяла ізоляваність місцевості. Саме тому нерет тут не є запозиченим знаряддям, а виник, правдоподібно, шляхом еволюції від коша. По-третє, у цьому районі Волині дуже поширена ловля накривачкою із застосуванням ліхтаря. Напевно, ця снасть на початку ХХ ст. замінила ости як гуманніше знаряддя при ловлі «на посвет». По-четверте, у даній місцевості рибу досить часто ловлять за допомогою різних пасток та

гачкових снастей. Інші знаряддя та беззнарядні способи застосовують рідко. По-п'яте, у с. Самари значно раніше, ніж в інших населених пунктах, почали використовувати нові знаряддя, приміром, жерлицю, що можна пояснити розвитком інфраструктури. По-шосте,

через сусідство з Білорусією відбулося запозичення перемету та мирожі. Усі інші шістнадцять знарядь є спільними для Ратнівщини та білоруських регіонів, що засвідчує незначні міжкультурні взаємовпливи в Ратнівському районі Волинської області.

1. *Сіренко С.* До питання класифікації рибальських знарядь / С. Сіренко // Народна творчість та етнографія. – 2011. – № 1. – С. 106–117.
2. Архів Музею етнографії Волині та Полісся при Східноєвропейському національному університеті імені Лесі Українки (далі – Архів МЕВП). – Ф. 15. Етнографічна практика – 2011, од. зб. «Сіренко. – D3S1, с. Самари Ратн. р-н».
3. Архів МЕВП. – Ф. 2. Допоміжні заняття, од. зб. 99.
4. Архів МЕВП. – Ф. 15. Етнографічна практика – 2011, од. зб. «Сіренко. – D1S2, с. Залисиця Ратн. р-н».
5. Архів МЕВП. – Ф. 15. Етнографічна практика – 2011, од. зб. «Сіренко. – D4S3, с. Окачове Ратн. р-н».
6. Архів МЕВП. – Ф. 15. Етнографічна практика – 2011, од. зб. «Сіренко. – D1S1, с. Залисиця Ратн. р-н».
7. Архів МЕВП. – Ф. 2. Допоміжні заняття, од. зб. 102.
8. Архів МЕВП. – Ф. 15. Етнографічна практика – 2011, од. зб. «Сіренко. – D2S1, с. Залисиця Ратн. р-н».
9. Архів МЕВП. – Ф. 15. Етнографічна практика – 2011, од. зб. «Сіренко. – D1S3, с. Залисиця Ратн. р-н».
10. Архів МЕВП. – Ф. 2. Допоміжні заняття, од. зб. 100.
11. Озеро Волянське (Ратнівський район) [Електронний ресурс] // Львівський клуб активного відпочинку. – Режим доступу : <http://www.active.lviv.ua/topic-t1361.html#p16637>.
12. *Браім І. М.* Рыбалоўства ў Беларусы (гісторыка-этнографічны нарыс) / І. М. Браім / рэд. М. Я. Грынблат. – Мінск : Наука і тэхніка, 1976. – 136 с.